

POETIČKI I KNJIŽEVNOHISTORIJSKI OKVIRI SAVREMENE BOŠNJAČKE KNJIŽEVNOSTI

Sažetak

Usprkos naglašeno složenoj raznolikosti književnorazvojnih pojava gdje u prvom planu nisu bile samo poetike i poetički procesi, nego prateći tereti graničnosti, ne/pripadanja, svojatanja, marginaliziranja, stereotipiziranja, identiteta, tragičnosti i traumatičnosti i slično, svoje najveće domete bošnjačka književnost ostvaruje upravo u kontekstu stalnih promjenjivosti imanentnih oblika i poetičkih modela. S druge strane, naročito iz perspektive savremenog stanja u kojemu se još uvijek vode sporovi i prijepori usko povezani sa različitim književno-kulturnim, ali i političko-ideološkim ciljevima koji iznova nastoje prekomponirati ukupan bosanskohercegovački književni i kulturni prostor i istodobno unutar njegova konteksta marginalizirati bošnjački književni i kulturni element, valja imati na umu ključne pretpostavke razumijevanja ovdašnjeg stanja – uvažavanje kompozitne integralnosti i naporednosti nacionalnih posebnosti kako u pogledu književnosti, tako i u pogledu kulture. Jer takvo što predstavlja upravo ona polazišta razumijevanja koja su otvorili Midhat Begić i Muhsin Rizvić, utvrdio Enes Duraković, a nastavili i produžili mlađi historičari bošnjačke i bh. književnosti Sanjin Kodrić, Muris Bajramović i drugi.

Ključne riječi: poetika, poetički procesi, bošnjačka književnost, bh. književnost.

Pitanja poetike i ujedno s tim uobičajene dileme u pogledu književnohistorijskog okvira savremene bošnjačke književnosti predstavljaju dominantni problemski interes savremene bosnistike, odnosno onog njezina dijela koji se prije svega ostalog bavi savremenom bošnjačkom književnošću. Književnoznanstveno promišljanje i pionirski pristup pitanjima statusa, poetičkih obilježja, razvojnih pojava i procesa savremene, ali i ukupne bošnjačke književnosti postavili su početkom 70-tih godina 20. stoljeća Midhat Begić, a potom gotovo dvije decenije kasnije i Muhsin Rizvić. Begićev uvodni referat *Književna kretanja u Bosni i Hercegovini od 1945. do danas* izložen na *Simpoziju o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine*, kasnije objavljen u *Radovima Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, predstavlja najznačajniji prilog začetku ideje o pitanjima statusa specifične bosanskohercegovačke književnosti unutar južnoslavenskog književnog kanona¹. Međutim, u tada aktuelnim jugoslavenskim društvenim, kulturnim i političkim prilikama Begić je svoja nastojanja najprije usmjerio na afirmaciju savremene bh, a potom samo u osnovnim naznakama date bošnjačke književnosti, iscrtavajući pritom njihove specifične razvojne linije i tendencije unutar poetičkog i književnohistorijskog okvira *razlika* i *sličnosti* u poređenju sa drugim južnoslavenskim književnostima. Jer, ono što presudno obilježava Begićeva nastojanja o pitanjima statusa bh, a ujedno s njom dakle i bošnjačke književnosti jeste na prvom mjestu

¹ Naravno, tu je posebno važna i Begićeva studija *Književna kretanja u Bosni i Hercegovini od 1945. do danas: Nacrt* (1970), a zatim i čitav niz drugih važnih tekstova kao što su polemički tekst *U čemu su razlike* (1970), pismo kulturnoj reviji *Odjek* (1971), studija *Razvojne tendencije književnog stvaralaštva u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1970. godine* (1973), tekstovi *U jedinstvenom okviru: Pristup i teze za projekat istorije bosanskohercegovačke književnosti* (1972), *Školska lektira: Kriteriji* (1973), *Naš muslimanski pisac i njegova raskršća* (1973), *Uvodna i Završna riječ za Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja* (1977). U navedenim studijama i tekstovima, Begić iznosi dotad potpuno zanemarena pitanja najznačajnijih aspekata proučavanja bh, ali i bošnjačke književnosti unutar južnoslavenskog književnoznanstvenog obzora.

trenutak njihova artikuliranja u kontekstu onovremenih jugoslavenskih socijalističkih književnohistorijskih i književnoznanstvenih, ali i nužno političkih pogleda i prakse. Konstatira to i Sanjin Kodrić u svojoj studiji *Književna prošlost i poetika kulture*, odnosno u tekstu *Nevolje s kanonom: Slučaj bosanske i/ili bošnjačke književne historije (Na primjeru okolnosti i karaktera ranog kanonizacijskog rada M. Begića)*:

„Takvo što, štaviše, postavljao je i niz manje ili više striktnih ograničenja, pa čak i zabrana, a pomnije čitanje ovih zbivanja uočilo bi i to da je ovaj kontekst bio i takav da je Begiću kao jedinu raspoloživu a sigurnu mogućnost ostavljao kompromisnu opciju pronalaska različitih pukotina u njegovim idejama principijelno nesklonim tadašnjim bosanskohercegovačkim i jugoslavenskim književno-kulturalnim te društveno-političkim ideološkim prilikama, i to na način njihova istovremenog očiglednog poštivanja, ali i diskretnog, mimikrijskog iznevjeravanja.“

(Kodrić 2010: 154)

U mnoštvu onovremeno izrazito nepovoljnih pristupa pitanjima statusa savremene bh. književnosti, posebno se izdvajaju pogledi Riste Trifkovića, Radovana Vučkovića i Miodraga Bogićevića, pa donekle i nešto ranijeg Slavka Leovca. Jer, za razliku od radova i prikaza Trifkovića, Vučkovića i Bogićevića, Leovčeva tumačenja iznesena u studiji *Svetlo i tamno* valja posmatrati unekoliko drugačije, naročito s obzirom na karakterističan pionirski status ove studije u pogledu afirmacije proučavanja bh. književnosti. Na to je u svom osvrtu na radove navedenih autora upozorio i Enes Duraković u tekstu *Tri primjera sintetskog prikaza poslijeratne bosansko-hercegovačke književnosti*:

„Bez obzira na sva neslaganja i razlike koje nalazimo već u određenju fenomena bosanskohercegovačke književnosti [...] moramo biti obazrivi u ocjenjivanju svakog od tih radova, tim više što su nastajali u različitim trenucima i sa različitim pretenzijama. Taj obzir se posebno mora istaknuti kada je u pitanju rad Slavka Leovca, ne samo zato što je to prvi pokušaj sintetskog prikaza poratnog stvaranja u Bosni i Hercegovini nego i s obzirom na činjenicu da je rad nastao u vrijeme kada su se literarni tokovi tog stvaralaštva tek najavljivali osobitijim književnim rezultatima, te s obzirom na činjenicu da je riječ o samo jednom poglavlju u knjizi mnogo šire obrađenog književnohistorijskog razdoblja.“

(Duraković 2003 [1978]: 15)

Međutim, i pored evidentnih Durakovićevih zahtjeva teško je, naročito iz perspektive aktuelnom trenutku bliskih razumijevanja onovremenih, te naročito danas aktuelnih književnoznanstvenih i književnohistorijskih, političkih i kulturnih tokova, prihvatiti stavove i argumentacije o vrijednosnim kriterijima savremene, a naročito bh. književnosti. Pažljivo razmotren, slijed Leovčeve argumentacije, konačno, značio je samo jedno – i kao estetski kriterij i kao vrijednosni sud ukupne poetike – „strogo merilo, jugoslovensko u književnom značenju“ (Leovac 1956: 7).

Nešto kasnije, uslijedit će niz nekritičkih i ideoloških osporavanja već samog naziva² bosanskohercegovačka književnost, kako to, primjera radi, čini Trifković u svojoj studiji

² Da nije riječ samo o nazivu gotovo deceniju ranije shvatio je i upozorio pisac Ahmet Hromadžić u tekstu *Nesporazumi i sporovi*: „Ma koliko pitanje termina kojima ćemo označiti jednu literaturu stvorenu i stvaranu na ovom tlu i iz ovog tla izgledalo na prvi pogled formalnog karaktera, ono ima dublje korijene i razloge i njih treba tražiti prvenstveno u potrebi da se

Savremena književnost u Bosni i Hercegovini, odnosno u tekstu simboličkog naslova *Pred licem i fenomenom bosansko-hercegovačke literature – biti ili ne*: „Ne od juče kamen spoticanja je i sam termin – bosansko-hercegovačka literatura – po mnogima neprecizan, nevjeran, na silu spregnut i sljubljen pojam, recidiv, nakarada jedne tuđinske politike.“ (Trifković 1968: 10). Uostalom, pa i pored toga što konstatira da „Postojanje bosansko-hercegovačke literature valja prihvatiti kao činjenicu protiv koje možemo ustajati ili sa kojom se moramo saživljavati“, Trifković vrlo jasno upozorava kako „predstoji samo djelovanje unutar nje, protiv nje ili van nje“, i to tim prije što je kako tvrdi „taj spoj, sraz, prosto nemoguć, jedna vrsta slijepe igre, nešto kao slabo nakalemljen izdanak rđave inspiracije, hibrid, kaša – puka izmišljotina – ili naturak literaturi nečega što je njoj duboko, organski strano: odraz politike i političke, teritorijalne prakse koja sa literaturom ne može biti u braku iz ljubavi, nit u bližem srodstvu.“ (Trifković 1968: 8–10) Konačno, fokus svog sveobuhvatnog sagledavanja bh. književnosti Trifković je reducirao na plan njezine književne i jezičke pripadnosti srpskohrvatskoj literaturi: „I evo smo zastali pred činjenicom da je prosto nepotrebno bilo koga više ubjeđivati da je bosanskohercegovačka literatura integralni dio srpskohrvatske literature istog jezika i da joj pripadaju jednako Ćamil Sijarić, koji je rođen u Sandžaku, kao i Erih Koš, koji je Bosanac.“ (Trifković 1968: 20)

Svoje viđenje statusa savremene bh. književnosti Vučković je nedvosmisleno iznio u radu *O nekim pitanjima pristupa bosansko-hercegovačkoj književnosti*, gdje, istina, sintetizira i u zaključku potvrđuje njeno egzistiranje, ali tek kao osobenog vještačkog konstrukta u cjelini i u okviru granica matičnog srpskog, odnosno hrvatskog književnog konteksta i obzora:

„Jasno je da jednu vrstu takvog integriteta moraju predstavljati i književnosti naših naroda i jasno je isto tako da ih i bliska jezička osnova stavlja u grupu tzv. slovenskih književnosti u kojima vrlo često, pa i u najnovije vreme, postoji nešto slično u načinu transformacije određenih svetskih književnoistorijskih modela. U odnosu na takav jedan integritet spolja one bi trebalo da se javljaju kao jedna jedinstvena celina. Jer tu celinu činila bi sinteza svega onoga što je najbolje u svakoj od nacionalnih književnosti, a u delu svakog pojedinca nacionalno bi se demonstriralo kao jedna od mogućih komponenti dela. U smislu tih koncentričnih krugova [...] moglo bi se tražiti neko teoretsko objašnjenje za konstituisanje bosansko-hercegovačke literature kao jedne celine u granicama literatura drugih jugoslovenskih naroda i slovenskih, kao i evropskih književnosti. Pri tom je ipak potrebno to stalno naglašavanje između književnosti kao književnog života i književnosti kao skupa književnih dela.“

(Vučković 1970: 88)

Za razliku od Trifkovića i Vučkovića koji u potvrdi postojanja bh. književnosti ne isključuju, barem ne eksplicitno, ukupni dinamizam zasebnih nacionalnih književnosti naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, pa i onda kada ovu književnost posmatraju u okvirima srpske i hrvatske literature, Bogićević će egzistenciju književnosti implicitno vezati za postojanje nacije u okvirima tadašnjeg državnog konteksta. To je u onovremenim društvenim i političkim prilikama, gdje je zvanično priznavanje tzv. *muslimanske nacije* došlo tek nekoliko godina

ta literatura predstavi i predstavlja kao cjelina, jer samo u toj cjelini pojedinci mogu dobiti svoje pravo mjesto i stati na svoju stepenicu, bez obzira kojoj generaciji pripadaju.“ (Hromadžić 1960: 4)

kasnije, kako u dijahronoj, tako i u sinhronoj vertikali, zapravo značilo potpuno marginaliziranje i isključivanje bošnjačkog književnog i kulturnog elementa u okvirima bosanskohercegovačkog i jugoslavenkog konteksta:

„Uzimajući ova dva presudna činioca – nacionalnost autora i književnost koju zajednički stvaraju – dolazimo do naziva *književnost naroda Bosne i Hercegovine*. Taj naziv, prema našem uvjerenju, izražava suštinu: dijalektičko jedinstvo nacionalnih egzistencija, ravnopravnosti i njihovog jedinstva. Radi se o jednoj književnosti koju ispisuju pripadnici pretežno tri nacije.“

(Bogićević 1970: 12)

U takvoj situaciji općeg konsenzusa unutar književnoznanstvenog diskursa u pogledu nepriznavanja postojanja bh. i time ujedno i bošnjačke književnosti kao sastavnog dijela ove interliterarne zajednice, gotovo da i nije bilo moguće otvoriti pitanja njezinih temeljnih poetičkih obilježja, osobenosti, složenih raznolikosti razvojnih pojava i procesa od najudaljenije tačke do savremenog trenutka njezine književne historije. Međutim, ova pitanja pokrenut će prije filozofska rasprava, nego metodološki utemeljen književnoznanstveni rad Muhameda Filipovića *Bosanski duh u književnosti – šta je to?* objavljen u časopisu *Život* 1967. godine, povodom zbirke poezije Maka Dizdara „Kameni spavač“:

„Razlog zato da se i ja ovdje javljam leži u mom osobnom uvjerenju da se u ovom slučaju, kao i u nekim drugim događajima u našoj novijoj literaturi uostalom, krije za našu bosansku kulturu i literaturu izvanredan događaj, koji zahtijeva i izvanredni, tj. odgovarajući tretman. Drugim riječima, uvjeren sam da se ova poezija, kao i neka druga djela novijeg vremena kod nas, mogu uspješno i pravedno ocjenjivati, i da im se može izdati odgovarajuće priznanje, samo ako se ona promatraju u svjetlu svoje prave i najdublje uloge u duhovnom životu ovog naroda, tj. ako se ona ocjenjuju i promatraju sa stanovišta uspostavljanja i afirmacije njegove kulture, iskustva, tj. njegovog sopstvenog duha. Jedna poezija može biti vrijedna i značajna, a takve ocjene je već dobila poezija Maka Dizdara, ne po nekim apstraktnim, estetskim, literarno-poetskim vrijednostima koje bi bile predmet hladne i neutralne estetske ekspertize, nego po spoju i jedinstvu tog općeg, univerzalnog, estetskog, poetskog i onog specifičnog što karakterizira iskustvo, kulturu, mentalitet, historiju, sudbinu, tj. uopće duh jednog naroda.“

(Filipović 2006 [1967]: 1)

Iznoseći na vidjelo ovo pitanje, Filipović je vrlo razložno i argumentovano upozorio na *redukciju* prvo bosanske/bosanskohercegovačke, a potom i bošnjačke književnosti, gdje se njezin „narodni duh“ izgubio u zapravo za Bošnjake još uvijek nepostojećem „nacionalnom duhu“, usto još vrlo usko određenom „nacionalnim jezikom i nacionalnom literaturom“. Dovodeći u pitanje ključne tačke procesa odbacivanja samobitnosti ovdašnje književnosti, koji je bio „osnova daljnjih produbljenih redukcija koje su bosansku književnost priznavale samo kao srpsku ili hrvatsku književnost regionalnog obilježja“ (Filipović 2006 [1967]: 2), Filipovićeva *filozofska promišljanja* u onovremenim ideološkim prilikama označila su začetak bitno drugačijeg razumijevanja, ali i samorazumijevanja bh. i bošnjačke književnosti, ali i ukupnih drugih pitanja književnohistorijske, književnokritičke i književnoznanstvene naravi. Jer, bez obzira na ahistoricističke tendencije moderne, a naročito savremene književnokritičke misli, proučavanje savremene bošnjačke književnosti, njezinih razvojnih pojava i procesa, te

poetičkih obilježja, zasigurno bi imalo slabiju epistemološku vrijednost bez svoga nužno (književno)historijskog iskustva. Na ovakvo što je, upravo pišući o održivosti historijskog proučavanja književnosti, u svojoj studiji *Književnost i njena istorija* uvjerljivo upozorio i Zdenko Lešić: „Općenito je poznato da se već odavno, svugdje, pa i kod nas, nauka o književnosti ponovno, i uglavnom bezrezervno, shvata prvenstveno kao istorijski studij“, odnosno da je zato vjerovatno u pravu i književni historičar koji bi „mogao danas samouvjereno primijetiti da se ona nikad nije ni prestala tako shvatati i da je uvijek imala status povijesne znanosti“ (Lešić, Z. 1985: 7).

Ubrzo nakon Filipovićeve teksta, u studijama i tekstovima Midhata Begića, artikuliše se prvi pravi književnoznanstveni pristup pitanjima na prvo *književnih osobenosti* savremene bh. i bošnjačke književnosti, a potom i pitanjima njezina statusa unutar južnoslavenske interliterarne zajednice. Begić je zapravo iznoseći dotad zanemarena pitanja gotovo svih vidova i aspekata proučavanja bh. i bošnjačke književnosti – kako pozivajući se na samog autora tvrdi Duraković – „nastojao sačiniti razvojni reljef psihologije književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini, što je zahtijevalo naznačenje osnovnih razvojnih tendencija čisto literarne naravi, ali u svoj kompleksnoj osjetljivosti kauzalnog odnosa društveno-historijskih gibanja i kulturnih preobražaja“ (Duraković 2003 [1978]: 18).

Na temelju, dakle, bitno drugačijih perspektiva u pristupu bosanskohercegovačkom književnom stvaralaštvu, Midhat Begić se usmjerio na afirmaciju dotad zanemarenih pitanja najprije savremene bh, a potom i bošnjačke književnosti. Za Begića je bosanskohercegovačka književnost zaseban i samosvojan element unutar jugoslavenskog književnog konteksta, jednako kao što je to bošnjačka književnost unutar bosanskohercegovačkog. Obje ove književnosti – i bosanskohercegovačka i bošnjačka, uza sve svoje karakteristične kompleksnosti, sasvim prirodno se uključuju u svoj pretpostavljeni poetički i književnohistorijski okvir, te unutar okvira zadržavaju svoje vlastite poetičke i svekolike druge karakteristike, razvojne zakonitosti i tendencije. Otud, ni jedna, ni druga književnost, posredno ni neposredno, nije, a niti može biti integralni dio neke druge regionalne ili nacionalne literature. Stoga su najzad i uslijedili njegovi polemički, ali vrlo utemeljeni odgovori o svim pitanjima statusa savremene bh. i bošnjačke književnosti slijedom na tvrdnje i stavove Trifkovića, Vučkovića i Bogićevića:

„Ista linija književnog razvitka istorije Bosne i Hercegovine, ali još jače naglašena, iscrtana je u Trifkovićevoj knjizi, koju idejno začinjava njen završni dio. U okviru ‘savremene književnosti u Bosni i Hercegovini’, kako glasi naslov, Trifković nalazi načina da opširno govori o P. Kočiću koji je umro 1916. bez spomena ikakve pripovjedne literature tog doba izvan srpskog naroda. Jasno je da baš taj završni dio knjige o ‘savremenoj’ literaturi ima programski karakter, a on je neprihvatljiv za književnu nauku bilo iz kog ugla tim pojavama prilazili. Još upadnija tendencija knjige ishodi, ako se pomisli da se u toj ‘savremenoj’ književnosti s opširnim tekstom o P. Kočiću, ne spominje ni u kom vidu nesumnjivo najreprezentativniji bosanskohercegovački pjesnik Skender Kulenović.“

(Begić 1970b: 15)

„Bogićević insistira na nacionalnoj vezanosti bosanskohercegovačkog književnog stvaranja sa srpskom i hrvatskom književnosti, kao bitnom

činjenicom, a ipak te narode reda ovako: Srbi, Muslimani i Hrvati. On poriče književnost tih naroda, sva tri naroda, on poriče postojanje muslimanske književnosti u prošlosti. [...] Jer očigledno on definiše bosansko-hercegovačku književnost u jednom, sadašnjem trenutku, kao statičku vremensku plohu.“

(Begić 1970b: 15)

Kako je već gore navedeno, Vučković u zaključku svoje analize cjelokupne problematike vrlo uopćeno potvrđuje postojanje bh. književnosti „kao jedne celine u granicama literatura drugih jugoslovenskih naroda“, hipotetički pritom ukazujući na mogućnost njezina postojanja u okvirima matičnog srpskog, odnosno hrvatskog književnog konteksta, jednako kao što naprimjer jugoslavenska literatura postoji u apstraktnim okvirima matičnog evropskog, odnosno svjetskog literarnog konteksta, te konačno jasno naglašavajući razliku „između književnosti kao književnog života i književnosti kao skupa književnih dela“ (Vučković 1970: 88). Međutim, Begić će i u svome odgovoru na ove teze vrlo argumentovano ukazati na stvarno stanje književnosti unutar bosanskohercegovačkog literarnog konteksta, koji se bez obzira na svoju nevelikost u evropskim i svjetskim okvirima ne može posmatrati kao apstraktan i o drugim jugoslavenskim literaturama ovisan, već kao osoben, nezavisan i u dugoj književnoj historiji utemeljen kontekst. Jer, naročito s obzirom na za ondašnji trenutak evidentna i nedvojbeno svojatanja i ideološka marginaliziranja bh, a posebno bošnjačke književnosti, kako tvrdi Begić, „književnosti malih naroda, i narodnosnih grupa, trpe tu bez iznimke redovno ocjenjivačku nepravdu“, pa stoga i „nije moguće fiksirati jedan jedinstven kriterij, inače bi on davno u međunarodnoj istorijsko-književnoj nauci bio utvrđen“ (Begić 1971: 7).

Begićevim stavovima i polemikama pogodovat će čitav niz književnih tekstova savremenih bosanskohercegovačkih i bošnjačkih pisaca, koji će se srednom 60-tih godina prošlog stoljeća artikulirati upravo u svom matičnom književnom, kulturnom, ali i jezičkom kontekstu, a kojima će Begić pristupiti svojim vrlo utemeljenim književnoznanstvenim i interpretativnim instrumentarijem. S ovim u vezi, ne čini se suvišnim spomenuti ni ono što je u nešto drugačijim, a bitno izmijenjenim okolnostima prethodilo *susretu* bošnjačke književnosti koja je *izvirala* u svom punom senzibilitetu i književne kritike koja je *prepoznala* njezin novi tok u obzoru matične tradicije. Međutim, a s obzirom na višedecenijsku bezglasnost i suspenziju ispoljavanja kako kulturnih vrijednosti, tako i kritičke misli, potpno je u pravu Enes Duraković kad, u *Uvodnom slovu* uz hrestomatiju *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, pišući o bosanskom i bošnjačkom nacionalnom i kulturnom preporodu u okviru sveukupnih bosanskohercegovačkih i jugoslavenskih društvenih procesa s konca 60-tih godina prošlog stoljeća, zaključuje:

„Trebalo je, izgleda, uz šire društvene preobražaje koji su se događali šezdesetih godina, da se pojave tako izuzetna djela kao što su ‘Kameni spavač’ Maka Dizdara i ‘Derviš i smrt’ Meše Selimovića, djela koja univerzalnu vrijednost i ljepotu svoga izraza duguju i vanredno sugestivnoj rekreaciji bosanske i bošnjačke *žive tradicije*, pa da se oslobodi nagomilana energija dotad strogo kontroliranog senzibiliteta i osjećanja pripadnosti vlastitim duhovnim korijenima. Ili je, pak, u tim djelima izbila ona ponorno skivana snaga višestoljetno taložene i rafinirane kulture, zatomljene i prezrene u prethodnim desetljećima kako nacionalnom isključivošću susjeda tako i nasiljem vladajućeg ideološkog projekta.“

(Duraković 1998: 5)

Bošnjački književni preporod iz jugoslavenskog vremena, u drugoj polovini 60-tih godina, nakon „Kamenog spavača“ Maka Dizdara i „Derviša i smrti“ Meše Selimovića, počinje narastati u svojevrsnu ekspanziju ukupnih društvenih i kulturnih preobražaja što su se začeli na prvom mjestu sa Filipovićevim filozofskim esejom, a potom sa Begićevim književno-znanstvenim radom, te radom niza izuzetno važnih autora kao što su Muhsin Rizvić, Alija Isaković i drugi.³ Uz već spomenutu Dizdarovu zbirku pjesama „Kameni spavač“ (1966) i Selimovićev roman „Derviš i smrt“ (1966), u bošnjačkoj književnosti 60-tih i 70-tih godina 20. stoljeća javit će se neka od najznačajnijih djela ukupne bošnjačke literature, kao što su nesumnjivo romani „Pobune“ (1966), „Uhode“ (1971) i „Hodža Strah“ (1973) Derviša Sušića, „Ponornica“ (1977) Skendera Kulenovića, „Konak“ (1971) Ćamila Sijarića, „Ugursuz“ (1968) i „Karabeg“ (1971) Nedžada Ibrišimovića, „Talhe ili Šedrvanski vrt“ (1972) Irfana Horozovića i druga djela.

U nizu kasnijih radova od koji su u kontekstu ove problematike i naročito u reprezentativnom izboru autorove književnohistorijske, književnokritičke i esejističke prakse najznačajniji posthumno objavljeni u *Raskršćima IV* (Begić 1987b), Midhat Begić će se, svjestan potpune zanemarenosti i marginaliziranosti bh. i bošnjačke književne djelatnosti, u cjelosti posvetiti njihovoj afirmaciji, te što je izuzetno važno skrenuti pažnju akademske i društvene zajednice na važnost sistematskog i institucionalnog pristupa izučavanju kako jedne, tako i druge književnosti. Pritom, što je možda i mnogo važnije za razumijevanje suštinskih aspekata Begićeva rada, naravno uz njegovu polaznu ideju ravnopravnog postojanja specifične bh. i bošnjačke književnosti, jeste nastojanje da dokaže kako ove književnosti imaju svoje osobene i prepoznatljive razvojne obrasce i tendencije, koje se, opet, značajno razlikuju od razvojnih procesa u drugim jugoslavenskim književnostima ovog vremena. Tu su već Begićevi postupci uveliko na planu znanstvene argumentacije i upravo onih književnih zakonitosti što nesumnjivo tvore specifične poetičke pretpostavke književne umjetnosti kroz različite linije njezine prohodnosti:

„Da je, na primjer, u prošlosti postojala samo muslimanska narodna književnost bez ikakvog svog uticaja i produžetka u umjetničkom stvaranju Muslimana, a tu činjenicu niko ne može poreći, toj etničko-nacionalnoj grupi bi se morao priznati njen književni izraz i njena književnost.“

(Begić 1988: 56)

Bosanskohercegovačku i bošnjačku književnost 60-tih i 70-tih godina 20. stoljeća, Begić sagledava u kontekstu njihova kvantitativnog, ali i kvalitativnog razvoja, pa su u tom smislu za ovog autora „djela bosanskohercegovačke književnosti po tlu“, istodobno moguća i kao „hrvatska ili srpska po pojedinačnom opredjeljenju pisca“ ili „srpskohrvatska ili hrvatskosrpska po jeziku“, odnosno „jugoslavenska po širem nacionalnom zajedništvu“, a da im „nijedna od tih oznaka ne smeta [...] niti može da opovrgne činjenicu da se to stvaranje kao

³ Složena društvena i politička situacija u prvim godinama okupacije i negativni trendovi austrougarske politike naročito prema Bošnjacima bili su, između svega ostalog, razlogom četvereogodišnjeg (1878–1882) zastoja u književnom stvaranju bošnjačkih pisaca. Preporod iz austrougarskog vremena došao je kao rezultat nagle promjene austrougarske politike prema Bosni i Hercegovini, a kojoj je prethodila sjednica zajedničkog ministarskog savjeta održana u Beču 1882. godine kad je prihvaćena reorganizacija sistema okupacione uprave predložena od strane Benjamina Kalaya. Sve to, naročito iz savremene perspektive, upućuje na politički karakter procesa osporavanja i marginaliziranja bošnjačke kulture, književnosti i tradicije, ali i na *preporod* kao konstantu u traganju za glasnošću.

cjelina nalazi na razini modernog književnog iskušenja kod nas i u svijetu“ (Begić 1970a: 12). Usto, a kako će nešto kasnije zaključiti, bez obzira na snažne procese marginaliziranja i zatiranja sveukupnih kulturnih i književnih vrijednosti bosanske zemlje, pa i pored toga što je „složeni nacionalni, etnički i konfesionalni sastav sredine razbijao u prošlosti jedinstvo bosanskohercegovačkog književnog života kao cjeline“, upravo su dakle bosanski pisci „svojim djelima i idejama izražavali i podvlačili one sastojke svoga bića koji ih neodoljivo čine bosanskohercegovačkim [...] čak i ako su ideološki ili nacionalno stajali uz vanbosanske sredine i pokrete“ (Begić 1987: 9). Upravo na ovoj idejnoj osnovi i jasno utvrđenom, kako veli, *modernom iskušenju* literarnih pitanja, Begić će izvršiti presjek i periodizaciju razvoja savremene bh. književnosti i utvrditi da je u prvom periodu od 1945. do 1953. dominantan model književnog stvaranja bila *pripovijetka*, u drugom periodu od 1953. do 1960. *lirska poezija*, te u trećem periodu od 1960. do 1970. godine *roman*⁴. Uzevši u obzir sveukupnost i aktuelno stanje ove problematike, čini se važnim spomenuti značaj izuzetno vrijedne studije Sanjina Kodrića *Književna prošlost i poetika kulture* u kojoj se autor bavi pitanjima savremene bošnjačke književne historije, te okolnostima i karakterom ranog rada i djela Midhata Begića u okvirima jugoslavenskog socijalizma s konca 60-tih i početka 70-tih godina 20. stoljeća. Kodrićevi zaključci u kontekstu značaja znanstvenog i kritičkog doprinosa Midhata Begića jesu naročito važni i u pogledu osvjettljavanja bitno drugačijih obzora bošnjačke književne historije, ali i preciznog utvrđivanja početaka procesa *kanonizacije* bošnjačke književne tradicije.

U istom smislu, a naročito kad je riječ o bošnjačkoj književnoj tradiciji i njezinom književnohistorijskom okviru, izuzetno velike zasluge i možda najznačajnije priloge savremenom književnoznanstvenom proučavanju, opisu, vrednovanju, pa i kanoniziranju dao je Muhsin Rizvić. Naslanjajući se i nastavljajući na ono što je do njegova trenutka prethodilo u bošnjačkoj književnoj historiji, a posebno na rad Midhata Begića, Rizvić će u referatu znakovita naslova *Poetika bošnjačke književnosti*⁵ vrlo jasno i nedvosmisleno obznaniti: „Osnovni smisao proučavanja bošnjačke književnosti, u posljednjih dvadesetak godina, bio je da se pokaže njena posebna egzistencija, postojanje ove književnosti u historijskom kontinuitetu od XV stoljeća do danas, i da se predoči identitet njena osobnog književnog fenomena, posebno među književnostima srpsko-hrvatskog jezika.“ (Rizvić 1994 [1988]: 7) Pritom, posebno bi se značajnom mogla ukazati činjenica da Rizvić, jednako kao i Begić, polazi od pretpostavke razumijevanja kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine i njegove izrazito bitne, a nadasve složene *kompozitne integralnosti* koja upravo kao takva zapravo afirmira mogućnosti istodobne pripadnosti pisaca različitim književnostima. U smislu literature, za ovog autora to konkretno znači da se legitimitet bh. književnosti koja u sebe uključuje bošnjačku, srpsku, hrvatsku, jevrejsku i druge književne tradicije nastale na tlu Bosne i Hercegovine, potvrđuje upravo u njihovim suodnosima i relacijama koje grade jedna naprema drugoj i međusobno.

Uostalom, unekoliko slično Begiću, u tekstu *Teze ze pristup izučavanju bosansko-hercegovačke književnosti i neki primjeri koji ih učvršćuju*, pojavnost i postojanje ove

⁴ Usp: Begić, Midhat: *Književna kretanja u Bosni i Hercegovini od 1945. do danas: Nacrt*, Odjek, XXIII/1970.

⁵ Ovaj referat Rizvić je izložio na *X međunarodnom kongresu slavista u Sofiji*, 14–22. septembra 1988. godine. Naravno, u cjelini Rizvićeva književnoznanstvenog i književnohistorijskog rada i djelatnosti posebno su važne njegove studije *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine* (1985) i *Poetika bošnjačke književnosti* (1994).

književnosti u njezinom književnohistorijskom okviru, Muhsin Rizvić, temelji na četiri faktora koji ujedno i strukturiraju ovaj okvir:

„a) Svijesti svake književne tradicije o sebi i spostvenom kontinuitetu; b) Svijesti o bosanskohercegovačkoj skupnosti koja proizlazi iz immanentne i evidentne tolerancije prema drugim književnim tradicijama, te iz znanja o autohtonom položaju svake tradicije na bosanskohercegovačkom tlu; c) Svijest o međusobnim odnosima koji su nužnost na liniji zajedničkog jezika [...] zatim, na liniji historijske nužnosti življenja i interesa održavanja, na liniji zajedničke uzajamne tematike, ideologije socijalnog opstanka, te najzad na liniji interesa stilsko-estetskih dodira i prožimanja; d) Svijest o prirodnom zalaženju u matične literature kod srpskih i hrvatskih pisaca. Kod bosansko-muslimanskih pisaca – uzimanje srpskih i hrvatskih književnih djela kao uzora na liniji književnostilskih osobina srpskohrvatskog jezika te južnoslavenske, kasnije jugoslavenske uzajamnosti.“

(Rizvić 1985 [1980]: 7)

Ovom svom izuzetno vrijednom uvidu Rizvić pridodaje vrlo pronicljiv stav da „U kontinuitetu bh. književnosti svi ovi faktori nisu uvijek podjednakog intenziteta, zavisno od historijske situacije i stanja društvenog i nacionalnog duha, ali se nikada ni jedan od njih nije potpuno gubio iz književne svijesti.“ (Rizvić 1985 [1980]: 8) U tom smislu, Rizvić, na osnovu Begićevih polaznih teza u pogledu različitih mogućnosti koje se otvaraju u kontekstu pristupa bosanskohercegovačkoj književnoj baštini svoja razmatranja postavlja na znatno šire osnove, te utvrđuje da bosanskohercegovačka književnost u mnogo čemu nadilazi nacionalne i državne okvire u smislu uključivanja njezinih književnih tradicija u zajednički književno-identiteski i kulturno-identiteski kontekst. Zato, status bh. književnosti, konačno, Rizvić i posmatra kroz, kako veli, nekoliko *statičkih kategorija i dinamičkih činilaca*:

„Prvo je vertikalna (dijahronijska) ukupnost i horizontalna (sinhronijska) skupnost svih stvaranja i tradicija. Drugo je ono što ova prva kategorija nužno podrazumijeva – tolerancija koja pretpostavlja postojanje razlika. Treći činilac je zalaženje kao pojava cirkuliranja, difuzije i osmoze književnih pojava, kako u horizontalnom tako u vertikalnom smislu.“

(Rizvić 1985 [1980]: 7)

Kada je riječ o bošnjačkoj književnosti u ukupnosti i historijskom kontinuitetu od najstarijih vremena do savremenog trenutka, Rizvić tvrdi da osobenost „estetsko-idejne reverzije, povratka, obratljivosti, odnosno estetsko-emocionalnog, duhovno-ambijentalnog, tematsko-motivskog i idejnog obnavljanja“ (Rizvić 1994 [1988]: 34) ove književnosti, predstavlja zapravo njezin dijahronijski komparativizam unutar vlastitog matičnog obzora. S druge strane, kada je riječ o književnim trendovima, složenim procesima i promjenama koje, zajedno sa drugim važnim elementima, čine sinhronijski komparativizam ukupne bošnjačke književnosti „mogu se ustanoviti tri ne baš oštro razgraničene epohe: prvo, ugledanje bošnjačke orijentalne književnosti na oblike i poetiku turske, perzijske i arapske književnosti u doba osmanlijske vladavine, a tome utisku i utjecaju arapsko-turske pismenosti podložan je i fenomen alhamijado-literature na narodnom jeziku; drugo su značenja i poredbeni odnosi hrvatske i srpske književnosti prema bošnjačkoj od vremena kulturnog otvaranja krajem

osamdesetih godina XIX stoljeća, pa do naših dana; treća epoha sa inspiracijama i ugledima na evropske književnosti počinje uglavnom prije prvog svjetskog rata.“ (Rizvić 1985 [1980]: 36)

Također, izuzetno važnu konstantu u smislu razvoja bošnjačke književnosti u njezinom književnohistorijskom kontinuitetu predstavljaju stalne promjene epoha bitno uvjetovane društvenim i političkim prilikama i ratovima, koji su u manjoj ili većoj mjeri obilježili svaku od njih, a počevši od srednjovjekovne bosanske države, preko osmanskog carstva, austrougarskog carstva, kraljevine i socijalističke Jugoslavije, do aktuelnog trenutka i savremene bh. države. Slično tome, na razini kulture „za razliku od većine drugih južnoslavenskih tradicija, a pored svih inače vrlo brojnih i izrazito važnih sličnosti i uzajamnosti na drugim razinama i u drugim aspektima, bošnjačka kultura dobrahno je bila te, donekle, još uvijek ostala i kultura vrlo osobene traume ne samo, dakle, za cjelinu južnoslavenskog prostora općenito karakteristične historijske traume naglašene povijesne napetosti što proizlazi bilo iz onog i ovdje itekako jakog ‘narcizma malih razlika’, bilo iz širih povijesnih okolnosti i dešavanja, već i, posebno, historijske traume što se temelji i u njezinoj naročitoj poziciji na ‘raskršću’“. (Kodrić 2012: 63) Pritom, sam pojam *raskršća* u smislu razumijevanja pozicije bh. kulture kao granične kulture između Istoka i Zapada, iako, naravno, u nekoliko sličnim oblicima prisutan i ranije, uvodi Midhat Begić, a preuzima i nastavlja Muhsin Rizvić. U kontekstu bh. književnosti i književne znanosti pojam raskršća shvaćen je zapravo kao *metafora raskrsnice*⁶ na kojoj se naročito od konca 19. stoljeća na ovamo na tome malom liminalnom prostoru susreću i lome silnice dvaju velikih kulturalnih obrazaca – orijentalnog i okcidentalnog i/ili silnice istočne i zapadne civilizacije. Kada je riječ o bošnjačkoj književnosti, razumijevanje figure raskršća, naročito zbog unutarnjeg osjećaja duboke potčinjenosti i stalne marginaliziranosti pozicije ukupne bh. kulture u okviru jugoslavenskog kulturnog konteksta, možda je ponajbolje iznio upravo Begić u tekstu *Naš muslimanski pisac i njegova raskršća*:

„[...] biti Musliman, a pisac, svakako je mučna samospoznaja, kao što je uvijek bila povoljnija pripadnost što jasnijim i što većim nacionalnim strukturama. [...] Za bosanskohercegovačkog Muslimana a pisca to je odavno psihološka slabost, mučnina, vječni dodir ništavila, pa čak i onda je to tako bilo kada je pod turskom carevinom imao povlašćen položaj, za delikatnije duhove pogotovu tada. Jer Bosnom se nikad nije mogao zaodjeti nacionalno, razvrstavajući i sam sebe po vjeri umjesto po nacionalnosti kao što su ga i svi drugi time označavali. Nazivao se tada turskim imenom u svekolikom i sveopštem religijskom konfesijskom odnosu, za razliku od Osmanlija, Turkuša, koje su predstavljali došljaci iz Turske. Otuda je pitanje njegova identiteta njegova čvorna nedaća, mučnina i problematika, koja sigurno nije bila manja njegovim pristajanjem uz druga nacionalna određenja, čak ni njegovim uklapanjem u evropski civilizacijski stil i životni oblik.“

(Begić 1987b: 131)

Nakon Begića, figura raskršća u smislu razmišljanja pozicije bh. kulture javit će se prirodno i postepeno kod niza drugih bošnjačkih i bosanskohercegovačkih autora, te s

⁶ Usp: Moranjak-Bamburać, Nirman: *Ideologija i poetika (Interdiskursivna analiza kulturoloških strategija i taktika)*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, XII, 2000.

vremenom izrasti u osobenu metaforu za označavanje upravo onih, kako je ranije spomenuto, posebnosti i raznolikosti imanentnih pojava i procesa kako bh, tako i bošnjačke književnosti i književne prakse u njihovoj ukupnosti i u njihovom kontinuitetu. Upravo u takvoj situaciji, Rizvić će posebno istaći svoje zapažanje da se Begiću „književno stvaranje ‘bošnjačkog pisca na raskršću’, u središtu ravnotežnih sila, uz dramatično samoposmatranje i samoispitivanje, samoosjećanje položaja vlastitog i kolektivnog bića, i svijest o stalnom, neprekidnom raskrsnom ravnotežnom bivstvu kao, tradicijskom i modernom, estetsko-psihološkom postojanju, entitetu u koji se stječe sva svoja tradicija i prelamaju djela i iskustva drugih – otkrilo [...] ne samo kao individualni estetskostvaralački impuls, nego i kao književnohistorijski produktivna činjenica, kao ‘cjelina jedne književnosti kroz historiju’“ (Rizvić 1994 [1988]: 39). Također, referirajući se na posebnosti i raznolikosti bošnjačke književnosti u odnosu na druge jugoslavenske književnosti, možda ponajviše zbog njegova suštinski važnog bavljenja bošnjačkom književnošću austrougarskog perioda i niza izuzetno vrijednih znanstveno-istraživačkih priloga u vezi sa ovim, Rizvić će upotrijebiti termin *između* za razumijevanje karaktera i prirode ukupne bh. i bošnjačke književne prakse od jednog do drugog preporoda, riječju, od početaka modernizma do početaka postmodernizma na ovim prostorima:

„I dok je položaj *između* Istoka i Zapada u doba preporoda doživljavan kao razvojno oplođavanje i duhovnoestetsko posredništvo, od međuratnog razdoblja u jednom dijelu bošnjačkih književnih stvaralaca on postaje ‘Orijent na Zapadu’ i počinje narastati kao svojevrsna drama istovremenog duhovnog sabijanja i ekspanzije na *raskršćima* civilizacija i kultura. Ali, upravo u tome prenapregnutom *položaju između*, napon raspinjanja doživljava stvaralačku eksploziju u djelima Skendera Kulenovića, Maka Dizdara i Meše Selimovića, u kritici Midhata Begića.“

(Rizvić 1994 [1988]: 36)

„Pojam *raskršća* je emocionalno-estetski neurotičan po svojoj stvaralačko-duhovnoj strukturi i potencijalu, i historijski složen od više raskršća, koja se ponekad, reverzivno, ponavljaju. On zapravo proizlazi iz pojma *između*, koji je kretanje u književno-historijskom vremenu i prostoru, u interpolarnoj otvorenosti i izloženosti, i poredbenosti, u odnosu srodnosti, pomirenja, tolerancije i uzajamnosti, ili antagonizma, razmirja i nerazumijevanja, sa kulturnim razvojem obiju strana, uz vlastitost i osobenost svoga duhovno-estetskog bića, imanentnog književnog puta i kulturnog razvoja. Pojam *raskršća* podrazumijeva onu kritičnu tačku dileme opstanka, egzistencije, pojedinca i naroda, na kojoj započinje unutarnja drama, najprije između duhovno i estetski, ideološki, zapravo životno, klasno, starog, tradicijskog nekad konzervativnog, nekad još svježeg, što je nastavilo da živi u reinkarnaciji, obnovi, kristalizaciji – i novog, duhovno modernog, stvaralački suvremenog, ali uz opasnost napuštanja vlastitog bića. To je i zastanak, ili dramatični ostanak, u nesigurnom i tjeskobnom trenutku pitanja, u neizvjesnosti duhovnog i stvaralačkog opredjeljenja: da li nastaviti dotadašnji pravac na putu kojim se išlo, ili raskrsti sa svojim bićem, i krenuti na desno ili na lijevo, za Bošnjake kao malehan narod na jugoslavenskom prostoru, konkretno, na hrvatsku ili na srpsku stranu, po alternativnoj liniji koja

horizontalno, u prostoru, i sinhronijski, u vremenu, presijeca vertikalnu književno-historijskog identiteta, razvojni put iz vlastite tradicije u budućnost modernog doba.“

(Rizvić 1994 [1988]: 36/37)

Ključna pretpostavka Rizvićevog razumijevanja poetičkih obilježja, razvojnih pojava i procesa bošnjačke književnosti, uza već spomenuti dijahronijski komparativizam unutar njezina vlastitog matičnog obzora i sinhronijski komparativizam u obzorima ostalih južnoslavenskih književnih tradicija, te osobena interkulturalna povezivanja i prožimanja sa poetikama kako istočnih, tako i zapadnih književnosti, polazi od činjenice da „Književna tradicija, u razvoju bosansko-muslimanske književnosti, izbija iz stvaralačkih gena kao ponornica u djelima pjesnika, pripovjedača, dramatičara, i nema ni jednog značajnijeg pisca koji nije povukao, na bilo kakav način, genetsku liniju duha, estetike, atmosfere, tematike, motiva, emocionalne arome, makar asimilirano, modernizirano, ili u eksperimentalnoj interpolaciji, asocijativno.“ (Rizvić 1994 [1988]: 35) U smislu razvoja bošnjačke književnosti, a bez obzira na stalne mnijene epohe u društvenim i političkim okolnostima, ova *literarna činjenica* određuje zapravo prirodu i karakter književnog stvaranja bošnjačkih pisaca. Riječju, osoben karakter poetike bošnjačke književnosti uspostavlja se u metafori rijeke ponornice koja svojim nestabilnim tokom podsjeća na promjenjivost toka, ali i obnavljanje sa gotovo uvijek novim i bitno drugačijim obilježjima vremena i prostora u kome se iznova javlja⁷.

Na figuri raskrsnice zasnovano razumijevanje bošnjačke i bh. književnosti i kulture prisutno je i kod Enesa Durakovića, koji je opet svojim višestruko vrijednim književnoteorijskim i književnokritičkim radovima dao zasigurno neka od najpotpunijih tumačenja ovog književnog fenomena. Enes Duraković je s jedne strane sintetizirao dostignuća bošnjačke i književnoakademske tradicije koju su uspostavili Midhat Begić i Muhsin Rizvić, a s druge strane uspostavio jedan potpuno novi i bitno drugačiji pristup u razumijevanju bošnjačke, ali i bh. književnosti. Posebnost i prepoznatljivost Durakovićevog književnoznanstvenog rada i bavljenja na prvom mjestu bošnjačkom, a potom i bosanskohercegovačkom književnošću, bez obzira da li je riječ o pristupu pitanjima njezina statusa, razvoja ili poetičkih obilježja, ogleda se u tome što ova pitanja sagledava u znatno širim okvirima izvan bosanskohercegovačkog i južnoslavenskog konteksta i s jasno izraženim u autorovu trenutku aktuelnim književnoteorijskim i književnokritičkim pogledima i trendovima u svijetu i kod nas. Konačno, a kako tvrdi Kodrić, „Duraković, svojom književnohistorijskom praksom [...] zaokružuje i dovršava projekt kanonizacije i institucionalne verifikacije bošnjačke, a potom – barem jednim značajnim dijelom – i bosanskohercegovačke književnosti kojem su na početku bili Begić i Rizvić“ (Kodrić 2012: 34). Napokon, u nešto liberalnijem, ali još uvijek izrazito osjetljivom društvenom, političkom i akademskom kontekstu 80-tih godina 20. stoljeća, te s Begićevim i Rizvićevim iskustvom razumijevanja stanja bh. i bošnjačke književnosti u kontekstu još uvijek vrlo bliskih i nedovršenih procesa ideoloških marginaliziranja, svojatanja, pa i zatiranja sveukupnih drugih kulturnih vrijednosti, Duraković će, slično Begiću, uočiti i zaključiti da je pojava niza vrhunskih literarnih ostvarenja u savremenoj bošnjačkoj književnosti nužno

⁷ U pravu je i Vedad Spahić kad tvrdi da metafora ponornice „među bošnjačkim intelektualcima i piscima (Skender Kulenović, Muhsin Rizvić, Enes Duraković, Hadžem Hajdarević...)“, predstavlja značenje „identiteta koji palijativno, jednim dijelom, egzistira u nekom pozadinskom, netransparentnom planu [...], čekajući, u povijesti rijetke, povoljne stjecaje da se objelodani, a zatim ponovo zaroni ili ketmanski mimikrira“ (Spahić 2016: 52).

prethodila novom preporodu književnokritičke i književnohistorijske svijesti bošnjačke književnoznanstvene zajednice, ali i svijesti o vrijednosti ukupne književne i kulturne tradicije:

„Trideset godina koliko nas dijeli od posljednjeg rata, širok je vremenski raspon u kojem se književno stvaranje u Bosni i Hercegovini ukazuje kao izuzetno dinamična literarna stvarnost u kojoj se krupniji pokreti i preobražaji prepliću s jedva vidljivim prelivima, zvučni glasovi s tihim akordima i skrivenim impulsima, što se naoko nevidljivo razrastaju i preobražavaju u kvalitetno novo i samosvojno, izgrađujući zanimljiv reljef bogat morfološkim posebnostima, unutar jednog općeg, prvom pogledu jasno uočljivog koncepta i modela stvaranja. Taj dinamični književni razvoj nije, nažalost, uvijek praćen i budnom sviješću naše znanstvene književnokritičke prakse, koja je duže vrijeme zaostajala za literaturom koju prati, ili se radije bavila širim planovima ostalih nacionalnih literatura. Tek negdje šezdesetih godina bosanskohercegovačka književna kritika pokazat će prva ozbiljnija zanimanja za suvremeno stvaranje u Bosni i Hercegovini, da bi u novije vrijeme doživjela pun i plodotvoran razvoj.

U prvi mah se čini da je bilo potrebno da se pojave takva izuzetna djela kakva su Selimovićev roman *Derviš i smrt* ili Dizdareva zbirka pjesama *Kameni spavač*, pa da se napokon shvati da se i na ovom, usudom nam dodijeljenom tlu stvara literatura dostojna pažnje. No, pravi razlozi leže, čini nam se, koliko u čisto književnim, toliko i u općedruštvenim kretanjima.“

(Duraković 2003 [1978]: 11)

Na sličnoj osnovi, a bez obzira da li je riječ o razumijevanju bošnjačke ili bh. književnosti, uspostavljen je karakter i priroda ukupnog književno-znanstvenog rada Enesa Durakovića⁸. Također, pa i pored svjesnosti o ideološkom marginaliziranju književnih i kulturnih vrijednosti u prezentu i perfektu bh. književne i kulturne historije, Durakovićev rad u cjelosti izražava stav da nužnost za institucionalnim književnoznanstvenim pristupom i književnohistorijskim opisom bh. i bošnjačke literature nije nastala kao rezultat otpora rigidnim i ideološkim razumijevanjima ovih literatura u prošlosti, nego na prvom mjestu kao rezultat dugotrajnih nastojanja da se rasuti arhipelag izuzetno bogate književne građe i baštine pokuša prosuditi i prevrednovati u skladu sa estetskim kriterijima i mjerilima. Naravno, u cijelom ovom kompleksu, posebno će se artikulirati pitanja i problemi nepostojanja gotovo nikakvog, a kamoli adekvatnog kontinuiranog i sistematskog opisa autora i djela u ukupnosti bh. i bošnjačke književne historije. Ova bitna pitanja naročito će doći do izražaja u smislu pokušaja uspostavljanja bilo kakve komparativistike prvo unutar vlastitog matičnog konteksta savremne bh. književnosti, a potom i unutar južnoslavenskog te evropskog konteksta. Nadalje, kad je riječ o savremenom stanju tu se ova pitanja usložnjavaju nepostojanjem historije nacionalne

⁸ U ovom smislu, važno je spomenuti Durakovićev antologičarski rad u području bošnjačke, ali i bh. književnosti, koji je uveliko doprinio sistematizaciji, ali i afirmaciji ovih književnosti. Uz ovaj projekat, istodobno, valja spomenuti i izuzetno vrijednu ediciju *Bošnjačka književnost u književnoj kritici* izdavačke kuće *Alef* čiji je pokretač i osnivač bio upravo Enes Duraković. Naravno, tu su još jednako važne i Durakovićeve studije *Govor i šutnja tajanstva: Pjesničko djelo Maka Dizdara* (1979), *Pjesništvo Skendera Kulenovića* (1983), *Pjesnik na razmeđu epoha* (1988) – studija o pjesništvu Muse Čazim Čatića, *Pjesnik životnog misterija* (1988) – studija o pjesništvu Hamze Hume, knjiga znanstvenih radova i eseja *Bošnjačke i bosanske književne neminovnosti* (2003), te konačno najnovija i vjerovatno najznačajnija knjiga *Obzori bošnjačke književnosti* (2012), koja na najširem planu sagledava čitav niz pitanja i problema bošnjačke književnosti kojima se autor bavio u svojem dosadašnjem radu kao cjelini.

bh. i bošnjačke književnosti, a onovremeno aktuelni trendovi ahistoricističkih književnoteorijskih promišljanja uveliko će osporavati i pitanja o potrebi i nužnosti nacionalne književnosti uopće, te dodatno usložnjavati pitanja o odgovarajućem pristupu proučavanjima statusa, poetičkih obilježja, razvojnih pojava i procesa savremene, ali i ukupne bošnjačke i bh. književnosti.

Upravo stoga, uzevši u obzir aktuelno stanje stvari u ovom području, Duraković, naročito u novijim radovima, svoja viđenja nužnosti periodizacije i sistematizacije književne građe, ali i historije nacionalne bh. i bošnjačke književnosti zasniva na Flakerovim savremenim teorijskim koncepcijama i razumijevanjima književne historiografije. Jer, Flaker zapravo u svojim *Književnim poredbama* tvrdi da bi „Idealna [...] povijest nacionalne književnosti bila ona povijest koja bi prikazujući književnopovijesni proces unutar nacionalne književnosti imala na umu jedinstvo tog procesa unutar većih, nadređenih, nadnacionalnih cjelina, ukazivala na opće književnopovijesne zakonitosti, ali ukazujući na te opće zakonitosti isticala ujedno nacionalne posebnosti ne samo cjelovitoga procesa, nego i svakog književnika i djela ponaosob.“ (Flaker 1969: 10) Pritom, ovakvo što čini vjerovatno i jednu od najvažnijih osnova bitno drugačije shvaćenog koncepta historije nacionalne bh. i bošnjačke književnosti, koja bi svoj ideal ostvarila u simboličkom i konkretnom uprizorenju uspostave i realizacije *nacionalne biblioteke književno-kulturne baštine*, a u kojoj se opet „muzelano sabiru, periodizacijski sistematiziraju i hijerarhijski raspoređuju reprezentativna književna djela neupitnih vrijednosti, nepodložnih korozivnom djelovanju vremena“, sve konačno s ciljem što preciznijeg otkrivanja, prepoznavanja i konstituiranja modela „konzistentnog poetičkog sistema koji će pukom nizanju događaja u vremenu priskrbiti formativne principe unutarnjeg jedinstva.“ (Duraković 2012: 10–11) Slična razmatranja kao i čitav niz drugih izuzetno važnih teorijskih pitanja u pogledu savremenog pristupa proučavanju književnosti, u već spomenutoj knjizi *Književnost i njena istorija* iznosi Zdenko Lešić, koji u cjelini studije rezimira i zaključuje o nužnosti uspostave sistema koji bi omogućio lakše i jednostavnije prepoznavanje imanentnih zakonitosti i vrijednosnih okvira određene poetike, kako na razini pojedinačnih književnih ostvarenja, tako i na razini ukupne literature:

„Uistinu, svaki iole ozbiljniji istoričar književnosti vidi kao konačni cilj i domet cijelog svog rada jednu sistematsku ‘istoriju književnosti’, u kojoj će pojedinačne književne pojave biti predstavljene kao ‘karike u lancu’, kao sastavni dijelovi jedne cjeline koja je u stalnom razvoju. Uostalom, upravo je to i smisao koji obično pridajemo pojmu *istorija književnosti*, i upravo je to onaj smisao koji nam i daje za pravo da govorimo o *istoriji* književnosti jedne epohe, jednog naroda ili jedne kulture.“

(Lešić, Z. 1985: 172)

Sličnosti na relaciji Flaker – Lešić nalaze se upravo u razumijevanju koncepcije historije (nacionalne) književnosti koja, kako se može zaključiti, nedvojbeno ima svoj puni smisao i značaj, ali tek onda kad se uspostavi i redefinira na bitno drugačijim osnovama za razliku od tradicionalno shvaćene historije književnosti. Međutim, kada je riječ o bošnjačkoj književnosti i književnoj tradiciji, ali i ukupnoj kulturi i kulturnoj baštini, kako je i ranije spomenuto, stvar se dodatno usložnjava s jazom još uvijek nepostojeće historije nacionalne književnosti, ali i traumom lutanja i nesnalaženja u prostorima isključivanja i marginalizacije ovog osobenog književnog i kulturnog elementa u okvirima bosanskohercegovačkog i

jugoslavenskog kulturno-civilizacijskog konteksta. Upravo zato, nekadašnja upozorenja Alije Isakovića⁹ čak i u aktuelnom trenutku zvuče kao zorna uprizorenja stanja prezenta savremene bošnjačke stvarnosti: „I danas, četrdeset godina poslije Oslobođenja, Muslimani [Bošnjaci] nemaju urađenu političku historiju, historiju književnosti, historiju novinarstva, historiju društvene misli, historiju umjetnosti, historiju slikarstva, nije još istražen jezik, mitologija, folklor, arhitektura.“ (Isaković 1990: 12) Stoga se s pravom postavlja pitanje šta je sa savremenom, ali i u znatno širem kontekstu ukupnom bošnjačkom i bosanskohercegovačkom književnošću u ovim i ovakvim okolnostima, u kojoj mjeri je istražena i književno-historijski opisana, u skladu sa kojim i kakvim estetskim kriterijima i mjerilima i slično? Ovom u prilog ide i to što je Duraković još u tekstu *Status i modeli izučavanja bošnjačke književnosti*¹⁰ istakao i naglasio da u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti postoje čitavi periodi stvaralaštva o kojima se vrlo malo zna i o kojima nisu objavljeni čak ni temeljni sakupljački radovi. Ovakvo što, konačno, posebno se odnosi na period 60-tih i 70-tih godina 20. stoljeća, kada bez obzira na pojavu nekoliko izuzetnih književnih djela savremene bošnjačke poetike, upravo suprotno, „buran i plodonosan razvoj ove literature [...] nije bio praćen i budnom sviješću književno-kritičke prakse“ (Duraković 2003 [1987]: 23). Naravno, to je period snažnog ideološkog diktata i pritiska političkih struktura, ali i akademskih centara moći da se ukupna književnost ideološki instrumentalizira u društveno-političke svrhe. Pa ipak, uprkos činjenici da se „književni kritičar koji izučava bošnjačku književnu tradiciju ne nalazi u istoj poziciji kao kritičar koji istražuje književno naslijeđe razvijenih literatura, u čijoj književnohistorijskoj nauci postoji već dugotrajna tradicija“, Duraković vrlo odlučno odbacuje filološki i pozitivistički pristup bošnjačkoj književnosti, te upozorava da bi „obnova ovog metoda u onom obliku u kojem se prvobitno javio značio svojevrstan anahronizam, izraz retrogradne kako znanstvene, tako i društveno-historijske svijesti“ (Duraković 2003 [1987]: 23).

Međutim, suprotno filološkom i pozitivističkom pristupu, Duraković će preferirati sintetski pristup bošnjačkoj književnosti, koji se „iskazuje i kao znanstvena nužnost u slijedu razvoja naše književnohistorijske nauke, ali i kao rezultat intelektualne odgovornosti spram aktuelnih projekcija ideologiziranog pristupa nacionalnoj historiji književnosti“ (Kazaz 1999: 321), a koji je poricao postojanje ove književnosti ili je razumijevao kao dio drugih južnoslavenskih nacionalnih literatura. Ovakvo razumijevanje bosanskohercegovačkog književno-kulturalnog stanja nadopunjuje i Vedad Spahić u svom tekstu *Pregled savremene bosanskohercegovačke književnosti*, iznoseći pritom stav da je u kontekstu periodizacije bh. književnosti nakon Drugog svjetskog rata „nužno [...] kombinovati principe hronološkog slijeda književnih zbivanja uslovljenih važnim društveno-historijskim promjenama i principe imanentno-estetskog razvoja književnih formacija“ (Spahić 2002: 340).

Uza sve ovo, u slučaju književnoznanstvenog proučavanja savremene bh. i bošnjačke književnosti izrazito je važno razumijevanje ukupne situacije u kojoj se u vremenu naročito nesklonom tradicionalnoj ideji historije književnosti valjalo opet i iznova baviti ispisivanjem

⁹ U kontekstu historije bošnjačke književnosti posebno mjesto zauzima Isakovićevo *Biserje*, tj. prvi ikad sastavljeni i objavljeni antologijski izbor iz bošnjačke, odnosno muslimanske književnosti – kako je onovremeno imenovana književnost Bošnjaka (v. Isaković 1972).

¹⁰ Vidjeti: Enes Duraković: *Status i modeli izučavanja bošnjačke književnosti*, U: *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti*, zbornik radova, Zagreb-Varaždin, travanj-svibanj 1987.; tekst dostupan i u knjizi: Duraković, Enes: *Bošnjačke i bosanske književne neminovnosti*, Vrijeme, Zenica, 2003.

i/ili prečitavanjem vlastite književne prošlosti. Također, svako ozbiljnije proučavanje književne prošlosti bh. i bošnjačke književnosti i njezina savremenog stanja nužno mora uvažavati i razumijevati sve aspekte izuzetne kompleksnosti bosanskohercegovačkog književnog mozaika, te u istom smislu i istodobno uvažavati osobenosti svake od njegovih pojedinačnih sastavnica – bošnjačke, hrvatske i srpske nacionalne književnosti.

Uspostavljajući, dakle, osobenu vrstu sintetiziranog znanstvenog utemeljenja i razumijevanja statusa bh. književnosti u radovima M. Begića, R. Vučkovića, R. Trifkovića, M. Rizvića, K. Prohića, I. Lovrenovića, S. Blagojevića i drugih autora, Duraković ističe da se status ove književnosti „otkriva [...] u dinamici i dijalektici kompozitno shvaćene književne realnosti“, i to tim prije što, „književno stvaranje Bošnjaka, Srba, Hrvata i Jevreja i kada se razvijalo u posebno organiziranim i razvijenim institucijama i kad se književni život, slijedom društvenih preobražaja, počeo odvijati zajednički, vazda je nosilo mnogo istorodnog, sličnog i zajedničkog, kao što, neosporno, svaki od kompozitnih književnih tokova posjeduje posebnosti autentičnog i autohtonog razvitka i preobražaja“ (Duraković 2003 [1987]: 21). U istom smislu, a u kontekstu bh. kulture i bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta, Vedad Spahić također govori o važnosti razumijevanja njezine kulturalne osobenosti i nužnosti uvažavanja unutarnjih zakona i logike kompozitne integralnosti bh. kulturne tradicije:

„Ključna pretpostavka razumijevanja kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine je uvažavanje njegove *kompozitne integralnosti*. Kulturne tradicije bh. naroda stalno osciliraju između bosanske integralnosti i nacionalnih posebnosti. Pritom, ni u vremenima političkih zaoštavanja i kulturnog izolacionizma, nije posve ugušen duh zajedništva, niti se u periodima naglašenije integrativnosti potiru posebnosti.“
(Spahić 2002: 339)

Pritom, u smislu književnosti, Vedad Spahić ističe da se sastavnice kompozitno shvaćene bh. književnosti – bošnjačka, hrvatska, srpska, pa i crnogorska nacionalna književnost „ne mogu vezati za granice nacionalnih država [...] nego isključivo za kulturne prostore koji se međusobno preklapaju i *interferiraju*“ (Spahić 2002: 339). Shodno tome, naročito iz pozicije razumijevanja kompleksnosti savremenog stanja književnosti, hrvatska, srpska i crnogorska nacionalna književnost u okviru bh. književnosti mogu se istodobno razumijevati i kao sastavnice znatno šireg konteksta nacionalnih literatura u ovim državama. Isto tako i bošnjačka književnost kao kompozitni dio policentrične bh. književnosti može se razumijevati i kao samostalna nacionalna književnost. Jer, uza sve sličnosti i razlike na prvom mjestu sa hrvatskom i srpskom nacionalnom književnošću, onda kad je riječ o distinktivnim obilježjima, zakonitostima unutarnjeg književno-historijskog razvoja i procesa, koji se razlikuju od svih južnoslavenskih književnosti, pokazuju i ukazuju na osoben i nadasve poseban književni tok bošnjačke književnosti u vremenskom kontinuitetu od nekoliko stoljeća. Sve ovo, konačno, vrlo eksplicitno rezimira i zaključuje Enes Duraković tvrdeći da „bošnjačka književnost ima vlastiti povijesni kontinuitet, s neposrednim sličnostima i naporednostima sa ostalim južnoslavenskim književnostima, kao i razlikama i posebnostima koje su bitne za određenje njene samobitnosti“ (Duraković 2003 [1987]: 24).

Međutim, a što je evidentno u čitavom nizu prethodno navedenih autora i stavova u pogledu razumijevanja poetičkih obilježja, razvojnih pojava i procesa bh, a posebno bošnjačke književnosti, dobrim dijelom se pokazuje kao proces koji se odvijao najmanje dvojako – u prvom slučaju to je bilo isključivo poricanje postojanja bh. i bošnjačke književnosti, a u

drugom evidentno i nedvojbeno višestruko svojatanje u okvire hrvatske ili srpske književnosti. Bez obzira radi li se o prvom ili drugom slučaju, naročito kada je riječ o bošnjačkoj književnosti, oba slučaja rezultat su odbojnosti prema porijeklu i kulturno-civilizacijskom kontekstu u kojemu je ova književnost nastala. Jer, ovdje, u ukupnosti razumijevanja oba istodobna i naporedna procesa poricanja i svojatanja, posebno bošnjačkog književnog i kulturnog identiteta, riječ je kako o kulturi, tako i o književnosti koja je „nastala u vrijeme otomanske vladavine u našim krajevima, u orijentalno-islamskom kulturno-civilizacijskom krugu“ (Duraković 2003 [1987]: 24), a što je uzrok i posljedica njezina svojevrsnog i nimalo banalnog marginaliziranja i instrumentaliziranja naročito od sredine 60-tih i 70-tih godina 20. stoljeća na ovamo. Uostalom, ista ideološka matrica konstruirala je sintagmu tzv. *turske krivice* kojom se različitim društvenim mehanizmima u prostoru kulture pokušala nasilno nametnuti identitarna jednakost između Bošnjaka i Turaka Osmanlija. Na ovakvo što, pišući o sociološkim i političkim aspektima proučavanja bošnjačke književnosti kao samostalne cjeline, ali i kao samosvojnog toka u okviru bh. književnosti, te ukazujući na dugotrajne procese političke instrumentalizacije bošnjačke književne historiografije i poricanja prava Bošnjaka na vlastitu književnu i historijsku samobitnost, u knjizi *Morfologija palimpsesta : poetička preplitanja u bosanskoj književnosti*¹¹, upozorava Enver Kazaz:

„Tokom procesa *stogodišnjeg nacionaliziranja Muslimana* bošnjačka književnost, svojatana od drugih, marginalizirana i potiskivana do stepena književnohistorijske likvidacije, opstojala je zahvaljujući ne samo svojoj samosvojnosti, estetičkoj vertikali, nego i snazi univerzalnih vrijednosti, autentičnoj i humanoj suštini koju je stvaralački iznjedrila u kontekstu balkanskog krvavog razbojišta i genocidnih političkih projekata prema bošnjačkoj naciji.“

(Kazaz 1999: 315)

U istom smislu, nastavljajući i proširujući svoj interes za bošnjačku i bh. književnost uspostavljen u knjizi *Bošnjačke i bosanske književne neminovnosti* (2003), u najnovijoj i vjerovatno najznačajnijoj svojoj knjizi *Obzori bošnjačke književnosti* (2012), vrlo razložno upozorava i Enes Duraković:

„Tragično iskustvo *lišavanja identiteta* u južnoslavenskim kulturnim pripovijestima imalo je posebnu dimenziju u slučaju bosanskohercegovačke multikulturne zajednice, i bošnjačke mirkokulture posebno, pa zato i saznanje o tragičnim razmirjima novovjeke balkanske historije s diluvijalnim političkim projektima istrage Drugog u svim oblicima njegovog postojanja legitimira i pravo Bošnjaka na vlastitu pripovijest.“

(Duraković 2012: 32)

Posmatrano u totalitetu, dugotrajni i snažni procesi poricanja i svojatanja bošnjačkih književnih i kulturnih vrijednosti, ukupna društvena stigmatizacija bošnjačkog kulturnog, nacionalnog, pa i religijskog identiteta, ostavili su zapravo bošnjačku književnost „izvan

¹¹ Naslov citiranog poglavlja Kazazove knjige znakovito nosi naslov „Poetika i struktura raskršća i ukrštanja“, a što je će zapravo biti i opsesivna tema mnogih kasnijih njegovih radova. U ovom tekstu, Enver Kazaz sagledava književnohistorijsko i književnokritičko djelo Enesa Durakovića, koje prema autoru zauzima središnje mjesto u izučavanju i razumijevanju bošnjačke književnosti, a naročito njezina savremenog toka. Konačno, Kazaz ističe nekoliko ključnih elemenata Durakovićeve kritičke poetike kao što su istraživanje generičko-dinamičkih aspekata pojedinog književnog djela ili opusa pisca, komparativno situiranje bošnjačke i bh. književnosti unutar kontinuiteta nasljednosti, estetike tradicije i estetike preobražaja i mijena tih književnosti u kontekstu južnoslavenskih i evropskih literatura.

institucionalno organiziranih znanstvenih istraživanja, sistematiziranja i vrednovanja, bilo u posebnostima samostalnih razvojnih tokova i kontinuiteta, bilo u skupnosti i naporednosti bosanskohercegovačkog mozaika i miljea“ (Duraković 2012: 47). Također, posljedice ove posebno podređene uloge bošnjačke književnosti i kulture u južnoslavenskom književnom i kulturnom kontekstu imale su očekivano svoj dalekosežni karakter. Na ono što je posljedica i učinak vrlo jasno ukazuje Enes Duraković: „A sve je to onda uvjetovalo da se slijedom nacionalromantičarskih srpskih i hrvatskih kulturalnih samorefleksija od sredine 19. stoljeća, sasvim u duhu lacanovskog razumijevanja *paradoksa drugosti*, ali nerijetko i mnogo agresivnijeg demoniziranja orijentalno-islamske duhovnosti u konstruiranju vlastitih kulturnih, nacionalnih i konačno političkih identiteta, u srpskoj i hrvatskoj kulturnopovijesnoj imagologiji uspostavi i uporno obnavlja i dopunjava iscrpan katalog orijentalističkih tekstova u kojima se satanizira i isključuje ili podcjenjuje i marginalizira svekoliko kulturnopovijesno naslijeđe bošnjačke (bosanskomuslimanske) tradicije kao ‘trag jedne nemile i antipatične prošlosti’, kako je to svojevremeno zapisao Jovan Dučić“ (Duraković 2012: 47). S ovim u vezi ne čini se suvišnim spomenuti i ono što u pogledu književno-kulturne tvorbe identiteta Dubravka Oraić Tolić piše u tekstu *Hrvatski kulturni stereotipi: Diseminacije nacije*:

„identitet nije pitanje ontologije nego imagologije i ideologije. Želje i strahovi stvaraju imagologiju, imagologija stvara ideologiju, ideologija stvara diskurs, diskurs stvara stereotipije kao posljednje okamenjene identifikacijske točke, koje se naknadno naturaliziraju, tj. pretvaraju u prirodne i autentične biti“.

(Oraić Tolić 2006: 30)

Promišljajući raskršća i ukrštanja književnosti, kulture i historije, Vedad Spahić će u svojoj studiji *Književnost i identitet : književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta* ustvrditi da je „jugoslavenska bajka ipak samo prolongirala neminovan neposredni susret drugih sa Bošnjacima i Bošnjaka sa samim sobom“, te da se raspadom Jugoslavije „koja je fungirala kao svojevrsni karantin naslijeđenih problema“ Evropa suočila sa „istom (deinkubiranom!) enigmom koja je nekad stajala pred austrougarskim političkim i kulturnim stratezima“, ali i jednako složenim „nesnalaženjem [...] pred činjenicom da će u novonastaloj državi muslimani biti većina“ (Spahić 2016: 55/56). Pozivajući se na Hegela, Vladimir Biti će ustvrditi da „identitet nastaje kao rezultat prohoda entiteta kroz sustav razlika“ (Biti 2000: 190), dok će sagledavajući bošnjački identitet u srazu nametnutih identitarnih ograničenja, kulturalnih i političkih razlika bošnjačkog identiteta prema njegovu nadnacionalnom južnoslavenskom okviru, u skladu sa vlastitim iskustvom i razumijevanjem bošnjačke situacije unutar jugoslavenskog okvira, književnik Nedžad Ibrišimović u tekstu *Evropa i ja* zapisati:

„Riječ *neopredijeljen* visjela je nada mnom sve tamo do 1970., dakle trideset godina moga života. Tom riječju, u miru, vršen je genocid nad Bošnjacima – muslimanima.“

(Ibrišimović 2005i: 94)

Bošnjački književni preporod u jugoslavenskim okvirima, kako je prethodno istaknuto, začeo se naporedo sa širim promjenama kulturnog i društveno-političkog konteksta početkom druge polovine 60-tih godina 20. stoljeća i s pojavom nekoliko izuzetnih književnih ostvarenja modernističke poetike, na prvom mjestu djela Maka Dizdara, a potom Meše Selimovića,

Derviša Sušića i Nedžada Ibrišimovića kao najistaknutijih i ključnih autora ovog perioda. U istom smislu, izuzetno važno mjesto u preporodu bošnjačke književnosti imat će nešto kasnije i pojava niza djela kako Skendera Kulenovića, Ćamila Sijarića, Alije Isakovića, Irfana Horozovića, tako i mnogih drugih pisaca savremene bošnjačke književnosti s čijim se izuzetnim književnim ostvarenima bošnjačka književnost vrlo ozbiljno artikulirala i neupitno uspostavila prvo u kontekstu matičnog obzora bh. i njezine nadnacionalne cjeline južnoslavenske književnosti, a zatim i u kontekstu poetičkih uzusa evropske modernističke i postmodernističke književne paradigme¹².

Gledano u cjelini, procese unutarnjeg razvoja bošnjačke književnosti započete u naročitim uslovima jugoslavenskog socijalizma, odnosno poratnog modernizma u književnosti „obilježava dominantno ili čak krajnje rasređeni i individualizirani sistem vrijednosti i stanje u osnovi široko dezideologiziranog položaja cjeline kulturalnih diskurza, pa tako i same književnosti“ (Kodrić 2012: 174). U studiji *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti* Sanjin Kodrić će razviti tezu o postojanju tri kulturalnomemorijska makromodela unutar historijskog okvira savremene bošnjačke književnosti – kanonski, politradicijski i postkanonski, te zaključiti da razdoblje bošnjačke književnosti od 60-tih godina na ovamo „obilježava sasvim očita dominacija individualnog“ te „kulturalnog memorijskog formata“. Takvo što se u konačnici posebno odnosi na promjene u karakteru i osobenosti bošnjačke književne prakse koja se u skladu sa modernističkim modalitetima istodobno uspostavljala i otvarala „kako za kreativni dijalog s vlastitom književno-kulturalnom tradicijom“ tako i za ono što predstavlja „opća književno-kulturalna iskustva“ (Kodrić 2012: 175) u spomenutim literarnim procesima.

Međutim, na tom putu razvoja bošnjačke književnosti još uvijek su stajale snažne hegemonističke kulturne i književne matrice ostalih južnoslavenskih kultura/književnosti, te različite jugoslavenske ideologije sa komunizmom kao središnjim pojmom i praksom. U vezi sa čitavim nizom različitih tumačenja političke ideologije jugoslavenskog komunizma, a naročito u smislu njegovih totalitarnih praksi i ograničenja u području kulture i književnosti, čini se potpuno prihvatljiva ocjena Uge Vlaisavljevića da je „komunizam dugo vremena uspješno sprečavao društvo da osjeti efekte modernizacije: individualizaciju i raščaravanje. U tom smislu, komunizam se, barem u ovom dijelu svijeta, mogao označiti kao moderna strategija protiv modernosti“ (Vlaisavljević 2007: 133). Slično Vlaisavljeviću, u tekstu *Pravo na pluralitet u kulturama*, Abdulah Šarčević, sagledavajući razmjere moći totalitarne komunističke ideologije s akcentom na učincima u kulturi vrlo jasno zaključuje:

„Ona je vladala u ime onog apsolutnog, apsolutne istine i apsolutne politike. Vulgarizirala je Hegelov pojam napretka i ukidanja, kojeg je pervertirala u: uništavanje. [...] Ponudila je ideologiju: *umjesto ljubavi* – nemilosrdnost, *umjesto individualiteta* – *fantom kolektivism*, egzistiranje: u moći autoriteta, podređivanja, organizacije etc.“

(Šarčević 2014: 45)

¹² Tu se prije svih misli na djela kao što su „Kameni spavač“ (1966) Maka Dizdara, „Derviš i smrt“ Meše Selimovića (1966), „Pobune“ Derviša Sušića (1966), „Ugursuz“ Nedžada Ibrišimovića (1968), objavljena u razdoblju druge polovine 60-tih, a potom i na djela kao što su „Uhode“ i „Hodža Strah“ Derviša Sušića (1971, 1973), „Ponornica“ Skendera Kulenovića (1977), „Konak“ Ćamila Sijarića (1971), „Karabeg“ Nedžada Ibrišimovića (1971), „Hasanaginica“ Alije Isakovića (1974), „Talhe ili Šedrvanski vrt“ Irfana Horozovića (1972), te druga djela objavljena u razdoblju 70-tih godina 20. stoljeća.

Uostalom, bez obzira na navedena ograničenja, prvo bosanskohercegovačka, a potom i bošnjačka književnost 60-tih i 70-tih godina 20. stoljeća, suprotno spomenutim trendovima i tendencijama, doživljavaju najznačajnije trenutke vlastitog uzleta i afirmacije kako u svom matičnom, tako i u južnoslavenskom književnom i kulturnom kontekstu. Zato je izuzetno važno razmatranje statusa, poetičkih obilježja, razvojnih pojava i procesa savremene bošnjačke i bh. književnosti započeti od razdoblja 60-tih i 70-tih godina 20. stoljeća jugoslavenskog književnog i kulturnog konteksta u kojem se uza sve *razlike* ukazuje bogatstvo *sličnosti*, odnosno jasno zrcale opća zajednička mjesta i međuprostori književnih i kulturnih prožimanja bh. i bošnjačke književnosti i kulture sa drugim južnoslavenskim književnostima i kulturama koje, konačno, kao takve tvore osoben interliterarni fenomen. Na tom je tragu, pišući upravo o fenomenu bh. i bošnjačke književnosti, a u kontekstu teorije interkulturalnog procesa u interliterarnim zajednicama, vrlo razložno i s punom pažnjom u studiji *Poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti* argumentirao i apostrofirao hrvatski historičar književnosti Zvonko Kovač:

„U svjetlu teorije međuknjiževnoga procesa, odnosno posebne interkulturalne povijesti književnosti, slučaj bosansko-hercegovačke i bošnjačke književnosti ukazuje se svojom kompleksnom izazovnosti, posebnosti, ne kao stranputica, nego kao ozbiljenje trocivilizacijske interkulturalne retorte svjetske književnosti: ono što se u svjetskim integracijskim procesima događa globalno, u Bosni, upravo u bosanskom jeziku događa se i lokalno. Ideja o međuknjiževnim zajednicama kao konkretizaciji svjetske književnosti, kao i povezanost međuknjiževnoga zbivanja i procesa nacionalne književnosti, u najnovijim književnopovijesnim radovima bosanskih stručnjaka, kao da dobiva svoju punu podršku“.

(Kovač, Z. 2001: 150)

Zbog svega ovog i činjenice da Kovačevo promišljanje *bosanskog* i *bošnjačkog stanja*, odnosno bh. i bošnjačke književne i kulturne situacije dolazi nakon negativnog iskustva rata u 90-tim godinama 20. stoljeća i *oslobađenja* ove književnosti i kulture od hegemonističkih procesa svojatanja književnog i kulturnog identiteta s jedne strane, te poricanja prava na književnu i kulturnu samobitnost unutar južnoslavenske interliterarne i interkulturalne zajednice s druge strane, valja naglasiti da su ovdašnja književnost i kultura, a u skladu sa svojom temeljnom matricom, dobrahno izbjegle zamke zaziranja pred drugim i drugačijim, te zatvaranja pred novim procesima i prostorima različitih susreta sa evropskom i svjetskom književnošću i kulturom. Na to je još početkom 90-tih godina u tekstu *Bošnjačka 'glasnost'* objavljenom u zagrebačkom *Ogledalu* vrlo razložno upozorio Enes Duraković:

„Opravdani ili ne, svejedno, nepovjerenje, zaziranje i strah od *Drugog* na kraju se neminovno pretvaraju u onu vrstu kolektivne paranoje koja uvjetuje svojevrsnu getoizaciju, pa nužnost očuvanja kulturne samobitnosti preobražava u paničnu zaštitu od svega što je 'tuđe' i 'strano'. [...] Bude li svedena na puku ilustraciju posebnosti nacionalnog bića, bošnjačka će se *kulturna glasnost* pretvoriti u zaglušnu dobošarsku ritmiku preporodne ekstaze. A tada ne samo da nećemo čuti glas Drugog ili on naš glas, tada već nećemo čuti ni sami sebe.“

(Duraković 1990: 7)

Upravo stoga, budućnosti okrenuti procesi traganja za razumijevanjem, ali i samorazumijevanjem sveukupne bh. i bošnjačke književne i kulturne tradicije nužno bi trebali

polaziti od perspektive preispitivanja kriterija ideologije, te uspostave vrlo jasnog i vrlo razložnog koncepta diskurzivnih praksi koje bi umjesto od smjene političkih sistema i ratova kao sadržilaca ovdašnjih književnih i kulturalnih poetika zapravo polazile od suštine i karaktera promjena književnih i kulturalnih paradigmi. Na takvo što je konačno i eksplicitno upozorila Nirman Moranjak-Bamburać u svojoj studiji *Ideologija i poetika*:

„Kroz povijest Bosne i Hercegovine vidljivo je da smjena imperijalnih kulturnih obrazaca sa sobom donosi i smjenu poetika, tako da bi valjalo upotrijebiti instrumentarij postkolonijalne kritike za nova iščitavanja i instauriranje rekonstruktivnog govora o kolektivnom identitetu, nasuprot normativnog koji u ideologijskom smislu ne potura toliko lažnu sliku stvarnosti koliko se krije iza potvrđivanja jedne stvarnosti.“

(Moranjak-Bamburać 2000: 108)

Naposljetku, uprkos naglašeno složenoj raznolikosti književnorazvojnih pojava gdje u prvom planu nisu bile samo poetike i poetički procesi, nego prateći tereti graničnosti, ne/pripadanja, svojatanja, marginaliziranja, stereotipiziranja, identiteta, tragičnosti i traumatičnosti i slično, svoje najveće domete bosanskohercegovačka i bošnjačka književnost ostvaruju upravo u kontekstu stalnih promjenjivosti imanentnih oblika i poetičkih modela. Suštinski gledano, „Novovjeka bošnjačka književnost, od kraja osamdesetih godina XIX vijeka do prijelaza u novi milenij, obnavljajući i preobražavajući ne samo bogato naslijeđe stvarano na obrascima orijentalno-islamske kulture, nego i ukupnog bosanskog kulturnog naslijeđa, otvarajući se prema istojezičnim, južnoslavenskim, ali i evropskim književnim iskustvima, najznačajnije vrijednosti dostiže dakle upravo u obogaćenjima s tim novim književnim paradigmama, onim sinkretičkim oblicima koji više potvrđuju njenu posebnost, negoli izvorna čistota književne tradicije.“ (Duraković 2003: 177) Upravo zato, a naročito iz perspektive savremenog i aktuelnog stanja u kojemu se još uvijek vode sporovi i prijemori usko povezani sa različitim književno-kulturnim, ali i političko-ideološkim ciljevima koji itekako i iznova nastoje prekomponirati ukupan bosanskohercegovački književni i kulturni prostor i istodobno unutar njegova konteksta marginalizirati bošnjački književni i kulturni element, valja imati na umu ključne pretpostavke razumijevanja ovdašnjeg stanja – *uvažavanje kompozitne integralnosti i naporednosti nacionalnih posebnosti* kako u pogledu književnosti, tako i u pogledu kulture. Jer razornost i posljedice djelovanja političko-ideoloških centara na književnost i kulturu višestruko su negativne, a što na primjeru kanonizacije književnosti ističe i Muris Bajramović u svojoj knjizi *Književnoteorijske teme* tvrdeći da „zbog sprege vladajuće politike i politika obrazovanja u BiH nema još uvijek legitimnog kanona“, odnosno da za razliku od srpske i hrvatske književnosti čiji su kanoni utemeljeni u okvirima matičnih književnosti „Bošnjački još uvijek čeka jedinstvenu historiju književnosti koja će ujedno i kanonizirati, a projekti koji su u toku će, jednom kada budu završeni, dati određeni putokaz“ (Bajramović 2019: 143). Zato je naposljetku izuzetno važno imati na umu upravo ona polazišta i razumijevanja koja su otvorili Midhat Begić i Muhsin Rizvić, utvrdio Enes Duraković, a nastavili i produžili mlađi historičari bh. i bošnjačke književnosti Sanjin Kodrić, Muris Bajramović i drugi.

Literatura

1. (Bajramović 2019). Bajramović, Muris: *Književnoteorijske teme*, Eidos, Zenica, 2019.

2. (Begić 1970b). Begić, Midhat: *U čemu su razlike*, Odjek, XXIII/1970.
3. (Begić 1971). Begić, Midhat: *Pismo Midhata Begića*, Odjek, XXIV/1971.
4. (Begić 1987). Begić, Midhat: *Djela I–VI*, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo, 1987.
5. (Begić 1987b). Begić, Midhat: *Naš muslimanski pisac i njegova raskršća*, U: Begić, Midhat: *Raskršća IV: Bosanskohercegovačke književne teme*, Sarajevo, Veselin Masleša – Svjetlost, 1987. (prir. Hanifa Kapidžić-Osmanagić)
6. (Begić 1988). Begić, Midhat: *Djela V*, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo, 1988.
7. (Bogićević 1970). Bogićević, Miodrag: *O nazivu književnosti: Fragmenti iz koreferata pročitanih na simpozijumu Savremena književnost Bosne i Hercegovine*, Odjek, XXIII/1970.
8. (Biti 2000). Biti, Vladimir: *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000.
9. (Duraković 1990). Duraković, Enes: *Bošnjačka 'glasnost'*, Ogledalo, br. 3/4, I/1990, Zagreb, str. 7.
10. (Duraković 1998). Duraković, Enes: *Uvodno slovo uz hrestomatiju „Bošnjačka književnost u književnoj kritici“* U: Enes Duraković: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: Starija književnost*, knj. I, 5–9, Alef, Sarajevo, 1998.
11. (Duraković 2003). Duraković, Enes: *Bošnjačke i bosanske književne neminovnosti*, Vrijeme, Zenica, 2003.
12. (Duraković 2012). Duraković, Enes: *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2012.
13. (Filipović 2006 [1967]). Filipović, Muhamed: *Bosanski duh u književnosti – šta je to? Pokušaj istraživanja povodom zbirke poezije M. Dizdara Kameni spavač*, Život, 3, 1967.
14. (Flaker 1969). Flaker, Aleksandar: *Književne poredbe*, Naprijed, Zagreb, 1969.
15. (Ibrišimović 2005i). Ibrišimović, Nedžad: *Ruhani i šejtani inspiracija : eseji, članci, reminiscencije, zapisi, intervjui : (1990.-2004.)*, Svjetlost, Sarajevo, 2005.
16. (Isaković 1990). Isaković, Alija: *O „nacionaliziranju“ muslimana*, Globus, Zagreb, 1990.
17. (Kazaz 1999). Kazaz, Enver: *Morfologija palimpsesta : poetička preplitanja u bosanskoj književnosti*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 1999.
18. (Kodrić 2010). Kodrić, Sanjin: *Književna prošlost i poetika kulture*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2010.
19. (Kodrić 2012). Kodrić, Sanjin: *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012.
20. (Kovač, Z. 2001). Kovač, Zvonko: *Poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 2001.
21. (Leovac 1956). Leovac, Slavko: *Svetlo i tamno*, Džepna knjiga, Sarajevo, 1956.
22. (Lešić, Z. 1985). Lešić, Zdenko: *Književnost i njena historija*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1985.
23. (Moranjak-Bamburać 2000). Moranjak-Bamburać, Nirman: *Ideologija i poetika (Interdiskursivna analiza kulturoloških strategija i taktika)*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, XII, 2000.

24. (Oraić Tolić 2006). Oraić Tolić, Dubravka: *Hrvatski kulturni stereotipi: Diseminacije nacije*, U: *Kulturni stereotipi – koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*, zbornik, ur. Dubravka Oraić Tolić i Erno Kulesa Szabo, FF Press, Zagreb, 2006.
25. (Rizvić 1985). Rizvić, Muhsin: *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1985.
26. (Rizvić 1994). Rizvić, Muhsin: *Panorama bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo, 1994.
27. (Spahić 2002). Spahić, Vedad: *Pregled savremene bosanskohercegovačke književnosti*, Godišnjak BZK Preporod, Sarajevo, 2002.
28. (Spahić 2016). Spahić, Vedad: *Književnost i identitet : književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ, Tuzla, 2016.
29. (Šarčević 2014). Šarčević, Abdulah *Pravo na pluralitet u kulturama*, Dijalog, ANUBiH, 1–2, Sarajevo, 2014.
30. (Trifković 1968). Trifković, Risto: *Savremena književnost u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo, 1968.
31. (Vlaisavljević 2007). Vlaisavljević, Ugo: *Rat kao najveći kulturni događaj*, Maunagić, Sarajevo, 2007.
32. (Vučković 1970). Vučković, Radovan: *O nekim pitanjima pristupa bosanskohercegovačkoj književnosti*, Život, XIX/1970.

POETICAL AND HISTORICAL FRAMEWORK OF CONTEMPORARY BOSNIAK LITERATURE

Abstract

Bosnian literature attains its highest achievements precisely through the context of constant changes in permanent forms and poetic models despite the emphasized complexity in diversity of literary development phenomena, which includes not only poetics and poetic processes but also accompanying burden of boundaries, non-/belonging, acceptance, marginalization, stereotypes, identity, tragedy and trauma. On the other hand, we must perceive the perspective of contemporary situation which includes ongoing disputes and conflicts related to different literary and cultural as well as to political and ideological goals. Bosnian literary and cultural realm are over and over again attempted to be redesigned whilst simultaneously marginalizing Bosniak literary and cultural element. One must also bear in mind the key assumptions for understanding current local conditions – appreciation for composite integrality and coexistence of national individualities in respect to both literature and to the culture. Such stance, which is a starting point for understanding, was created by Midhat Begić and Muhsin Rizvić, affirmed by Enes Duraković and followed on and continued by younger historians of Bosniak and Bosnian literature Sanjin Kodrić, Muris Bajramović, etc.

Key words: poetics, poetic processes, Bosniak literature, Bosnian literature.